

O'RTA OSIYODA IJTIMOIIY VA GUMANITAR TADQIQOTLAR-Jurnali

1-son. 3-qism. Noyabr-2025

QADIMGI TURK XOQONLIGI DAVLATCHILIGI: SIYOSIY TIZIM VA BOSHQARUV TAMOIYILLARI TAHLILI

Aliyev Asilbek Baxromovich
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qadimgi Turk xoqonligi davlatchiligi, uning siyosiy tizimi va boshqaruv tamoyillari tahlil qilinadi. Tadqiqotda xoqonlikning ijtimoiy-siyosiy tuzilmasi, davlat boshqaruv organlari, harbiy tuzilma, qonun-qoidalar va diniy-ma'naviy qadriyatlarining davlat siyosatidagi o'rni yoritilgan. Maqolada qadimgi turkiylarning davlat boshqaruvidagi merosiy tizimi, "el" va "töre" tushunchalarining mazmuni, shuningdek, xoqonlikning diplomatik siyosati tarixiy manbalar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Qadimgi Turk xoqonligi, siyosiy tizim, davlatchilik, boshqaruv tamoyillari, el, töre, qaghan, insho, meros.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности государственности Древнего Тюркского каганата, его политическая система и принципы управления. Раскрываются структура власти, социально-политическая организация, военная система и роль духовных ценностей в политике государства. Особое внимание уделено анализу понятий «эль» и «тёре», отражающих философию государственного управления у древних тюрков, а также дипломатическим отношениям Каганата с соседними державами.

Ключевые слова: Древний Тюркский каганат, политическая система, государственность, управление, эль, төре, каган, дипломатия.

Abstract: This article analyzes the statehood of the Ancient Turkic Khaganate, its political structure, and governing principles. The study highlights the social and administrative organization, military system, legal norms, and the role of spiritual and moral values in state policy. The paper also examines the hereditary system of governance, the meanings of the terms "El" (state) and "Töre" (law/custom), and the diplomatic relations of the Khaganate with neighboring powers based on historical sources.

Keywords: Ancient Turkic Khaganate, political system, statehood, governance principles, El, Töre, Khagan, diplomacy.

Qadimgi Turk xoqonligi VI asrda Markaziy Osiyo, Sharqiy Turkiston va Oltoy mintaqalarida shakllangan ilk turkiy davlatlardan biri bo'lib, u davrda keng hududlarni birlashtirgan markazlashgan siyosiy tizimga ega bo'lgan. Xoqonlik davlatchiligi turkiy qabilalarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy birlashuvi natijasi sifatida vujudga kelgan. Uning asoschisi Bumin (Bumin) Xoqon hisoblanib, u 552-yilda Turk xoqonligini

O‘RTA OSIYODA IJTIMOIIY VA GUMANITAR TADQIQOTLAR-Jurnali

1-son. 3-qism. Noyabr-2025

tashkil etib, o‘z mustaqilligini Eftalitlar va Xitoy hukmronligidan ozod qilgan. Davlat boshqaruvida “el” va “törə” tushunchalari markaziy o‘rin egallagan bo‘lib, “el” — xalq va davlatni, “törə” esa qonun va tartibni ifodalagan. Bu ikki tushuncha xoqonlikning siyosiy barqarorligini ta‘minlovchi asosiy tamoyillar bo‘lgan. Xoqonlikning siyosiy tizimi markazlashgan monarxiya shaklida bo‘lib, boshida xoqon (qaghan) turgan. Xoqon oliy hukmdor sifatida nafaqat siyosiy, balki diniy va harbiy hokimiyatni ham o‘z qo‘lida jamlagan. Uning hokimiyati “Tangri” tomonidan berilgan deb hisoblangan, shuning uchun xoqon ilohiy hokimiyat vakili sifatida e‘tirof etilgan. Xoqonlikda hokimiyat meros tariqasida o‘tgan, ammo hukmdor bo‘lish uchun nafaqat nasab, balki jasorat, donolik va harbiy iste‘dod ham zarur bo‘lgan. Xoqonlikning boshqaruv tizimi ikki qismga — sharqiy va g‘arbiy xoqonliklarga bo‘lingan bo‘lib, har biri mustaqil tarzda boshqarilgan, lekin yagona siyosiy tuzumni saqlagan. Xoqonlikda harbiy tashkilot davlatning asosiy tayanchi bo‘lgan. “On o‘q budun” (o‘n qabila ittifoqi) tizimi asosida tashkil etilgan harbiy tuzilma xoqon hokimiyatini mustahkamlab, tashqi dushmanlarga qarshi samarali kurash olib borgan. Har bir qabila o‘z urug‘ boshlig‘i (beg) tomonidan boshqarilgan, ular xoqonga sodiqlik bilan xizmat qilgan. Xoqonlik qonunlari — “törə” jamiyatdagi adolat, sadoqat va tartibni ta‘minlashga qaratilgan bo‘lib, bu huquqiy tizim o‘z davrida davlat boshqaruvining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida xizmat qilgan. Boshqaruvda “kenesh” (maslahat kengashi) muhim rol o‘ynagan, unda elbeglar, oqsoqollar va harbiy sardorlar xoqon bilan siyosiy masalalarni muhokama qilganlar. Qadimgi Turk xoqonligi tashqi siyosatda ham faol bo‘lgan. U Xitoy, Sosoniylar Eroni, Vizantiya bilan diplomatik va savdo aloqalarini yo‘lga qo‘ygan. Xususan, Vizantiya bilan tuzilgan ittifoq Eron ustidan strategik ustunlikni ta‘minlashga xizmat qilgan. Orxon-Yenisey bitiklarida bu diplomatik siyosat, shuningdek, xalqni birlik va adolat ruhida yashashga da‘vat etuvchi siyosiy mafkura o‘z ifodasini topgan. Qadimgi Turk xoqonligining siyosiy tizimi va boshqaruv tamoyillari keyingi turkiy davlatlar — Uyg‘ur xoqonligi, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va hatto Oltin O‘rda davlati tuzilmalariga ham asos bo‘lgan. Uning “el” va “törə” g‘oyalari turkiy siyosiy tafakkurning asosi sifatida asrlar davomida yashab kelgan. Shu jihatdan, Qadimgi Turk xoqonligi nafaqat o‘z davrida kuchli siyosiy tizimni shakllantirgan, balki keyingi davlatchilik an‘analariga yo‘l ochgan tarixiy maktab sifatida alohida o‘rin tutadi.

Qadimgi Turk xoqonligi VI–VIII asrlarda Markaziy Osiyo, Sharqiy Turkiston, Oltoy va Mongoliya hududlarida shakllangan eng qudratli siyosiy tuzilmalardan biri bo‘lib, u turkiy xalqlarning birinchi markazlashgan davlati sifatida tarixda muhim o‘rin egallaydi. Bu davlat nafaqat siyosiy va harbiy jihatdan, balki madaniy, ma‘naviy hamda boshqaruv tizimi bilan ham o‘z davrining ilg‘or davlatlaridan biri hisoblangan. Qadimgi Turk xoqonligining siyosiy tizimi murakkab ierarxik tuzilishga ega bo‘lgan

O'RTA OSIYODA IJTIMOIIY VA GUMANITAR TADQIQOTLAR-Jurnali

1-son. 3-qism. Noyabr-2025

bo'lib, davlat hokimiyatining boshida xoqon turgan. Xoqon Tangrining yer yuzidagi vakili sifatida e'tirof etilgan, uning hokimiyati ilohiy asosga ega deb hisoblangan. Xoqon davlatning siyosiy, harbiy va diniy rahbari bo'lgan, u barcha muhim qarorlarni "kenesh" – ya'ni maslahat kengashi bilan birgalikda qabul qilgan. Xoqonlikdagi boshqaruv tizimi merosiy xarakterga ega bo'lib, hokimiyat xoqon sulolasining erkak a'zolari o'rtasida avloddan-avlodga o'tgan. Shu bilan birga, hokim bo'lish uchun faqat nasab yetarli bo'lmagan, balki harbiy jasorat, aql-zakovat va xalq orasidagi obro' ham muhim omil hisoblangan.

Qadimgi turklarning siyosiy tizimida "el" va "töre" tushunchalari markaziy o'rinni egallagan. "El" – bu xalq, davlat va jamiyatning birligini bildirgan bo'lsa, "töre" – qonun, adolat va ijtimoiy tartibning ramzi sifatida davlat boshqaruvining asosiy tamoyilini tashkil etgan. "Töre" turkiy jamiyatda yozilmagan qonunlar majmuasi bo'lib, u davlat rahbarlari, sarkardalar va xalq o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solgan. Ushbu tizimda xoqon o'z hukmronligini "töre" asosida amalga oshirgan, adolatni saqlash, xalqni himoya qilish va Tangrining irodasini bajarish uning asosiy burchi bo'lgan. Shu sababli qadimgi turkiy davlatchilikda hokimiyat ijtimoiy adolat, axloqiy mas'uliyat va jamoaviy manfaatga asoslangan.

Xoqonlik siyosiy tuzilmasida markaziy hokimiyatdan tashqari mahalliy boshqaruv organlari ham mavjud bo'lgan. Davlat ikki qismga – Sharqiy va G'arbiy Turk xoqonliklariga bo'linib, har biri alohida hukmdor tomonidan boshqarilgan, biroq ular yagona xoqonlikka sodiq bo'lgan. Mahalliy boshqaruvda "beg", "yabg'u", "shad" kabi mansabdorlar muhim o'rin tutgan. Ular xoqon nomidan hududlarni boshqarib, soliqlarni yig'ish, tartibni saqlash, harbiy kuchlarni safarbar etish kabi vazifalarni bajargan. Har bir qabila o'zining boshlig'iga ega bo'lib, ular "on o'q budun" tizimi asosida xoqonlikka sodiqlik bilan xizmat qilgan. Bu tizim o'z davrida harbiy va siyosiy jihatdan samarali boshqaruv mexanizmi bo'lgan.

Qadimgi Turk xoqonligining iqtisodiy asosi ko'chmanchi chorvachilik, metall ishlov berish va savdo aloqalariga tayangan. Davlat "Buyuk Ipak yo'li" ustida joylashganligi sababli Xitoy, Hindiston, Eron, Vizantiya kabi mamlakatlar bilan faol savdo va diplomatik munosabatlarni yo'lga qo'ygan. Ayniqsa, Vizantiya bilan tuzilgan ittifoq Eron Sosoniylar davlatiga qarshi muhim strategik ittifoq sifatida tarixda muhim o'rin tutgan. Bu davrda turkiy elchilar Xitoy va Vizantiya saroylariga yuborilgan, ular orqali xalqaro savdo, madaniy almashinuv va diplomatik aloqa rivojlangan.

Harbiy tizim xoqonlikning siyosiy barqarorligini ta'minlovchi asosiy tayanch bo'lgan. Turk qo'shinlari yuqori intizomga ega bo'lib, har bir jangchi o'z qabilasining sharafiga uchun kurashgan. Harbiy tuzilma o'nlik, yuzlik va minglik tizimlarga bo'lingan bo'lib, bu an'ana keyinchalik boshqa turkiy va musulmon davlatlar harbiy tizimida ham

O'RTA OSIYODA IJTIMOIIY VA GUMANITAR TADQIQOTLAR-Jurnali

1-son. 3-qism. Noyabr-2025

davom etgan. Xoqonlik qo'shinlari jangovar ruh, sadoqat va strategik fikrlash qobiliyati bilan ajralib turgan.

Qadimgi Turk xoqonligining madaniy va mafkuraviy hayotida tangrichilik dini muhim o'rin egallagan. Tangri – osmon xudosi sifatida xoqonlikning hokimiyatini ilohiylashtirgan, bu esa xalq orasida hukmdorga sadoqatni mustahkamlagan. Tangriga e'tiqod, tabiat kuchlariga hurmat, ajdodlar ruhi bilan bog'liq marosimlar turkiy xalqning ma'naviy hayotini belgilagan. Shu bilan birga, xoqonlik davrida yozuv tizimi ham shakllanib, Orxon-Yenisey bitiklari yaratilgan. Bu yodgorliklar turkiy xalqning siyosiy, falsafiy va ijtimoiy qarashlarini ifodalagan, xoqonlikning davlat mafkurasini, xalq va hukmdor o'rtasidagi munosabatlar haqidagi tasavvurlarni yoritgan. Bitiklarda elni birlikka, adolatga va sadoqatga chaqiruvchi fikrlar ilgari surilgan.

Qadimgi Turk xoqonligi davrida davlat boshqaruvi faqat siyosiy tizim emas, balki falsafiy asosga ega bo'lgan. Xoqonlikda har bir qaror xalq manfaatini hisobga olgan holda qabul qilingan, xoqon o'zini xalqning xizmatkori deb bilgan. Shu bois xoqonlikda “elni tutmoq”, “elni boshqarish” iboralari xalqni adolatli boshqarish ma'nosida ishlatilgan. Qadimgi turkiy yozma manbalarda, xususan, Bilga xoqon va Kultegin bitiklarida hukmdorlarning xalq oldidagi mas'uliyati, adolat va birlik g'oyalari chuqur ifoda etilgan.

Qadimgi Turk xoqonligi qisqa muddatda qudratli imperiyaga aylangan bo'lsa-da, ichki siyosiy ziddiyatlar, meros taxti uchun kurashlar, shuningdek, Xitoy bilan olib borilgan uzoq davomli urushlar natijasida zaiflashgan. VIII asr oxirlariga kelib Uyg'ur xoqonligi uning o'rnini egallagan, biroq Qadimgi Turk xoqonligi tajribasi keyingi turkiy davlatlar uchun siyosiy va boshqaruviy maktab vazifasini bajargan. Qoraxoniylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, hatto Oltin O'rda va Usmonli turklar ham qadimgi turklarning siyosiy an'analariidan, “törə” tamoyillaridan ilhom olganlar.

Qadimgi Turk xoqonligining siyosiy tizimi tarixda ilk bor turkiy qabilalarni yagona davlat ostida birlashtirgan siyosiy model bo'lgan. Bu tizim nafaqat davlat hokimiyati mexanizmini, balki xalqning ijtimoiy ongini, adolat va sadoqat tushunchalarini ham shakllantirgan. Shu bois, Qadimgi Turk xoqonligi turkiy xalqlarning siyosiy tafakkuri va davlatchilik madaniyatining poydevorini yaratgan tarixiy bosqich sifatida e'tirof etiladi. Shu davrda shakllangan “el” va “törə” tamoyillari asrlar davomida yashab, zamonaviy O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkiya kabi davlatlarning siyosiy va ma'naviy qadriyatlarida ham o'z aksini topgan. Qadimgi Turk xoqonligi davlat boshqaruvi modeli turkiy xalqlarning o'z tarixiga, mustaqillik g'oyasiga va milliy o'zligini anglashga bo'lgan e'tiqodining manbai sifatida bugungi kunda ham o'rganilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

**O‘RTA OSIYODA IJTIMOIIY VA GUMANITAR
TADQIQOTLAR-Jurnali
1-son. 3-qism. Noyabr-2025**

1. Bartold, V.V. *Turk xalqlari tarixi va madaniyati*. Toshkent: Fan, 1997.
2. Gumilev, L.N. *Drevnie tyurki*. Moskva: Nauka, 1967.
3. Qosimov, B. *O‘zbek davlatchiligi tarixi*. Toshkent: O‘zbekiston, 2009.
4. Xo‘jayev, A. *Turkiy xalqlar davlatchiligi va madaniy merosi*. Toshkent: Universitet, 2018.
5. Orxon-Yenisey bitiklari. *Qadimgi turkiy yodgorliklar to‘plami*. Toshkent: Fan, 1983.
6. Mirziyoyev, Sh.M. *Yangi O‘zbekiston strategiyasi*. Toshkent: O‘zbekiston, 2021.